

ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, ФІЛОСОФІЯ ПРАВА. КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 94(477.4) «17/18»(081)

DOI 10.32755/sjlaw.2019.01.007

Пекарчук В. М.,

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри
теорії та історії держави і права, конституційного права,
Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна,
ORCID: 0000-0002-7750-1474;

Личик О. В.,

курсант 2 курсу 122 групи,
Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

ВПЛИВ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕДУМОВ ПОДІЛІВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII СТОЛІТТЯ)

На основі всебічного аналізу різнопланових джерел досліджено місце і роль геополітичних амбіцій сусідніх країн на державну політику Речі Посполитої, що в результаті призвели до її поділу у другій половині XVIII століття. Розкрито чинники, які призвели до втрати державного суверенітету незалежної країни, що позначилося на становищі звичайних підданих. З'ясовано, що саме цілеспрямований зовнішній вплив зі сторони сусідніх країн відіграв ключову роль у процесі розподілу території Речі Посполитої і відхід її територій до складу інших країн.

Ключові слова: Річ Посполита, імперія, поділи Польщі, інтереси держав, чинники.

Постановка проблеми. Геополітичні амбіції сусідніх держав, а саме перехід до принципово нової системи суспільно-політичних, соціальних і економічних відносин в умовах глибоких змін геополітичної картини світу, кризових процесів і значною нестабільністю внутрішньої обстановки, спонукають інші країни до актуалізації проблеми забезпечення власної безпеки суспільства, держави й особистості. У зв'язку з цим викликає підвищений інтерес висвітлення «болючих моментів» європей-

ської історії з метою неприпустимості подібних дій у подальшому розвитку континентальної та світової спільноти.

До кінця XVIII століття Річ Посполита була однією з найбільших у Європі держав. Поділи цієї країни залишаються предметом гострих дискусій, зберігаючи своє політичне та цивілізаційне значення. Проблема набуває особливої актуальності в нинішніх умовах, коли проти України проводиться деструктивний маніпулятивний зовнішній вплив, оскільки загарбницька політика окремих країн, що була характерною для досліджуваного періоду і мала власну особливу схему, на жаль, сьогодні відбувається стосовно нашої держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретико-методологічні напрацювання зарубіжних та вітчизняних науковців сприяли глибшому розумінню природи зовнішньої політики, формуванню наукового тезаурусу, а також концептуальних побудов, у які вписуються міжнародні процеси минулого й сучасності. Серед авторів, які займалися висвітленням вказаної проблематики, слід згадати провідних вітчизняних та зарубіжних учених, таких як: Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко, Н. Яковенко, Ф. Турченко, А. Філінюк, Є. Брацісевич, Л. Кадзела, К. Моравський, Є. Крашевський, Р. Рибарський, С. Соловійов, А. Малиновський, Б. Носов та багатьох інших дослідників. Водночас перед суспільством з'являються нові проблеми, які потребують широкого аналізу та вирішення, особливо використовуючи позитивні напрацювання та уникаючи попередні прорахунки.

Мета статті полягає у виокремленні й оцінці зовнішньополітичних чинників тиску сусідніх країн на суверенітет та незалежність Речі Посполитої, аналізі міжнародних факторів впливу у врегулюванні існуючих проблем.

Виклад основного матеріалу. Причинами поділів Речі Посполитої є внутрішні – пов'язані з діяльністю еліти польського народу, і зовнішні, що стосуються дій власне країн-учасниць. Поділи Речі Посполитої були зумовлені щонайменше чотирма групами причин: а) кризою польської державності; б) розвитком загальноєвропейської зовнішньополітичної ситуації, в якій зіткнулися найсильніші і найвпливовіші держави Європи; в) агресивною, загарбницькою політикою Росії, Австрії та Пруссії; г) по-

боюванням Росії перед поширенням на її територію ідей Великої французької революції.

З початку XVIII століття Польща перебувала в стані анархії. В її справі постійно втручалися сусіди, головним чином, – Росія. За владу постійно боролися потужні угруповання магнатів, і ніхто не хотів поступатись своїми інтересами [1, с. 5]. Головною причиною такої боротьби було існування так званого «liberum veto», яке й спричинило внутрішні суперечності серед польської еліти та не давало можливості провести реформи й створити власне військо. Усвідомлення необхідності реформування Речі Посполитої набувало дедалі більшого поширення в магнатських і шляхетських колах, особливо серед представників «фамілії», яку очолював російський воєвода А.О. Чарторийський [2].

Бажаючи згодом захопити частину Речі Посполитої, Російська імперія, вдало використавши внутрішні негаразди в країні, ввела свої війська до суверенної держави та допомогла посадити на королівський трон польського магната, фаворита російської імператриці Катерини II Станіслава-Августа Понятовського. Задля встановлення цього кандидата були використані не тільки сили армії, а й значні фінансові активи. У січні 1764 р. до Вільна із секретним дорученням привернути на свій бік Массальських був відряджений полковник С. Тучков. Незважаючи на те, що російський двір запропонував гетьманові М. Массальському річну пенсію в розмірі 8 тис. руб., проте той забажав дохідне графство Дубровенське або, замість нього, 1 млн злотих і допомогу 4 тис. російських солдатів для охорони конфедерації Великого князівства Литовського проти К. Радзивілла [3, с. 62]. Указом від 24 січня 1764 р. Катерина II виділила Массальським 100 тис. червінців на проведення у Великому князівстві Литовському шляхетських сеймиків, а для того, щоб надсилання такої великої суми грошей разом із двотисячним військом не мало «в республіці розголосу, нібито цей корпус визначений для прикриття і захисту друзів Росії, то можна литовському гетьманові через командирів оголосити, що він призначений на зміну тих військ, які донині в польській Пруссії для охорони магазинів знаходяться» [4, с. 69].

Новопризначений король Станіслав-Август Понятовський не виправдав надії та швидко вийшов з-під впливу «фамілії» і взяв курс на проведення реформ (обмеження *liberum veto*, вилучення податкових питань з-під компетенцій сеймиків, запровадження генерального мита тощо), але їх здійснення викликало занепокоєння Пруссії та Росії [2]. Були прийняті радикальні міри у вигляді застосування військової сили із використанням дисидентського питання (зрівняння в правах християн-некатоликів – лютеран і православних). 1767–1768 рр. було прийнято так звані кардинальні права, що несли у своїй суті консервативні ідеї із збереженням політичного устрою та паралізацією реформ. У лютому 1768 р. супротивники зрівняння прав дисидентів із католиками організували Барську конфедерацію, яка звернулася за допомогою до Франції та Туреччини [5, с. 107].

Річ Посполита перетворилася на арену бойових дій, у ході якої змагалися три сторони: конфедерати, коронне та російське військо. Мета полягала в тому, що конфедерати намагалися захопити владу та детронізувати короля. Війна протривала до серпня 1772 р. і завершилася поразкою та встановленням російського протекторату. Головним наслідком цих подій стало складання та реалізація плану поділу Речі Посполитої з урахуванням інтересів сторін учасниць.

19 лютого 1772 р. австрійський імператор Йосиф II і Марія Терезія підписали акт, у якому, підтвердивши «права і вимоги» Росії й Пруссії «на деякі польські воєводства й області» і нагадавши про «аналогічні» права Австрії, висловилися на користь «досконалої рівності» в придбанні території [6, с. 147].

Відомо, що після першого поділу в Речі Посполитій були зроблені реальні спроби реформування суспільства. Зокрема, «Постійна рада» істотно поліпшила управління у військовій, фінансовій, промисловій і землеробській сферах, що закономірно позитивно вплинуло на розвиток економіки. Едукаційна комісія впродовж 1773–1794 рр. реформувала систему вищої та середньої школи [7, с. 107]. Одночасно з цим, зазнаючи вплив масонських лож Англії та Франції, в Польщі виникла й зміцніла «патріотична» партія, яка незважаючи на існування конкуренції з проросійськи

зорієнтованими партіями («королівська» та «гетьманська») взяла гору на «чотириохрічному сеймі» (1788–1792 рр.).

Польська партія, розуміючи, що становище країни в другій половині XVIII ст. змінять винятково ґрунтовні реформи, здійснила серію радикальних кроків. 3 травня 1791 р. була прийнята Конституція, яка розширила права буржуазії, змінила принцип поділу влади, скасувала «*liberum veto*» та основні положення конституції М. Репніна. Проте, як і очікувалось, такі дії викликали незадоволення Росії та сусідніх з Річчю Посполитою країн, які розглядали її як майбутню здобич.

Невдоволення частини шляхти Конституцією 1791 р. призвело в 1792 р. до створення Торговицької конфедерації, яка у зверненні до Катерини II писала: «Польська нація, об'єднана в одну загальну конфедерацію, звертається до тебе, як до божества, прихильного до її свободи, і закликає тебе до себе на допомогу». 18 травня 1792 р. російський посланець у Варшаві Я. І. Булгаков передав великому литовському канцлерові Йоахиму Хрептовичу декларацію про введення російських військ. Пояснюючи рішення про введення військ, Катерина II писала королеві Станіславу Августу, що «справа в тому, щоб повернути республіці прадавню свободу її і спосіб правління, гарантовані моїми договорами з нею і насильницьки усунуті революцією 3 травня всупереч священним законам». Як зазначає А. Зорин, роль торговичан була чисто формальною. Запевнивши Катерину II у необхідності вторгнення в Польщу, далі вони, по суті, їхали в обозі армії, котра наступала. Що ж до ролі в російській політиці магнатів Польщі, то творці Торговицької конфедерації були просто жорстоко введені в оману, оскільки Катерина II вела за їх спинами переговори про поділ території із Пруссією й Австрією [8, с. 154].

Вищевикладені події в своїй сукупності спричинили другий поділ Польщі, що відбувся в 1793 р., у результаті якого від колись могутньої Речі Посполитої залишився, як зазначав А. Каппелер, лише «обрубок держави, залежний від Росії» [9, с. 65–66].

Частина шляхти, серед яких: князь Адам Казимир Чарторийський, генерал Юзеф Зайончик, литовський стольник князь Юзеф Клемент Чарторийський, колишній маршалок Литовської

конфедерації князь Казимир Нестор Сапега, колишній маршалок сейму Станіслав Малаховський, Тадеуш Костюшко, Гуго Коллантай, Станіслав Потоцький, Станіслав Солтик та ін., були занепокоєні втратою незалежності Речі Посполитої і намагаючись її повернути, долучилися до повстання 1794 р., яке планувалося на «російському кордоні», в Кракові, Варшаві, Вільні, з метою повернення втрачених земель та відновлення дії Конституції.

Ці події насторожили учасниць поділів. У червні 1794 р. пруські війська захопили Краків. Австрія, прагнучи обмежити приріст пруських володінь за рахунок Польщі, направила власні війська в Сандомир, Люблінське воєводство і Холмську землю. У змісті ноти міністра закордонних справ Австрійської імперії барона Франца фон Тугута від 11 вересня 1794 р. до австрійського дипломата графа Л. Кобенця відчувалися, наскільки Віденський кабінет був стурбований конвенцією 1793 р. між Російською імперією й Пруссією. Тому Австрія вбачала в кожному поділі Польщі лише важку необхідність, оскільки всі територіальні надбання завжди були більше вигідні для Росії та Пруссії, ніж для неї. В основу відносин із Польщею, на думку Австрії, повинні бути покладені принципи, визнані всіма дворами, в яких придбання земель мало бути рівними за внутрішньою їх цінністю [7, с. 219–220].

Напруження, викликане повстанням 1794 р. на Правобережній Україні, набрало обертів загрозливого характеру. Катерина II особисто стежила за ситуацією на Правобережній Україні. У своїх листах та розпорядженнях генерал-губернатору Т. Тутолмину вона наказувала накладати секвестр на маєтки осіб, запідозрених у повстанні. Було посилено місцеві військові гарнізони. Завдяки цим заходам основна маса польської шляхти не наважилась ризикнути своїм майном і примкнути до національно-визвольної боротьби [8, с. 107–109].

24 грудня 1794 р. у декларації урядів Росії й Австрії щодо підготовки третього поділу Речі Посполитої основною причиною було задекларовано необхідність, яка змушувала монархів вдаватися до радикальних дій, спрямованих на припинення повстання, що проходили в Речі Посполитій, та виявилися небезпечними для країн-учасниць поділів. 24 жовтня 1795 р. підписано конвен-

цію між Росією, Австрією й Пруссією про остаточний поділ Речі Посполитої; ратифікувати її не було потрібно, оскільки 14/25 листопада король Станіслав Август відрікся від трону [5, с. 114].

До конвенції між державами, які поділили Річ Посполиту, підписаної в Санкт-Петербурзі в 1797 р., було додано таємний протокол. У ньому, зокрема, зазначалося: «З огляду на необхідність усунути геть усе, що може оживити пам'ять про існування Польського королівства... високі договірні сторони погодились... ніколи не вводити до своїх титулів, у назву або навіть вказівку на назву Польського королівства, що має залишитися придушеним віднині на віки вічні» [1, с. 6]. Отже, учасники поділів зробили все, аби стерти державні кордони Речі Посполитої з мапи світу та спробувати забути про існування цієї країни.

Можна констатувати, що основними причинами введення військових формувань Австрії, Пруссії та Росії на територію суверенної держави виявилися такі: спірні питання виборності короля, кандидатура якого обиралася в жорсткій та не зовсім чесній конкуренції; дисидентське питання, яке Росія використала для встановлення консервативних ідей після спроби здійснення «оздоровлюючих» реформ; Барська та Торговицька конфедерація, які викликали громадянську війну в країні та ні до чого, крім як людських та територіальних втрат, не призвели, оскільки в обох випадках ситуація в країні закінчувалася поділами Речі Посполитої; повстання 1794 року, викликане бажанням змінити ситуацію в країні та повернути втрачені території, тільки загострило становище Речі Посполитої і призвело до того, що сусідні країни обґрунтовували свою політику так: необхідність, яка змушувала монархів вдаватися до приборкання і припинення заколоту та повстання, що виявилися в Польщі і були згубними й небезпечними для сусідніх із Польщею держав. Тобто ніби побоюючись поширення ідей та настроїв (що поширювалися в результаті повстання на їх територію), Росія, Пруссія та Австрія розділили між собою Річ Посполиту та на довгі часи стерли її не тільки з мапи світу, а й взагалі зробили все можливе, аби забути всі згадки про неї.

Висновки. Таким чином, проаналізувавши політичну ситуацію, яка сформувалася на той момент у Східній Європі, можна

констатувати, що причинами падіння Речі Посполитої були як внутрішні (виявлялися у недоліках її державного устрою та магнатському свавіллі), так і зовнішні чинники (сусідство зі зміцнілими абсолютистськими державами, з якими Річ Посполита у XVIII ст. не змогла успішно конкурувати). Водночас нестабільність та спустошення всередині країни були викликані, перш за все, саме цілеспрямованим зовнішнім впливом сусідніх країн, серед яких найбільш виразно виокремлювалась політика Російської імперії.

Список використаних джерел

1. Ніколаєва Н. Б. Приєднання українських етнічних земель до Російської та Австрійської імперій внаслідок трьох розподілів Польщі (1772–1795 рр.) *Історичні науки*. 2014. Випуск 87. С. 5–7.
2. Вінниченко О. О. Річ Посполита. Енциклопедія Історії України. Інститут Історії України НАН України. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe> (дата звернення: 02.05.2019).
3. Анішчанка Я. Палітычная гісторыя часоў падзелаў Рэчы Паспалітай. Мінск: Хурсік, 2006. 256 с.
4. Анішчанка Я. Народжаны рабалепнічаць. Беларускія землі пры першым падзеде Рэчы Паспалітай. Мінск: Хурсік, 2007. 450 с.
5. Філатова О. Поділи Речі Посполитої. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2017. № 1. С. 104–117.
6. Стегний П. В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795. Москва: Междунар. отношения, 2002. 696 с.
7. Філінюк А. Г. Поділи Речі Посполитої в долі Правобережної України. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. 2015. № 4. С. 102–118.
8. Зорин А. Кормя двухглавого орла... Литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII – первой трети XIX века. Москва: НЛЮ, 2004. 416 с.
9. Кашелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / перекл. з німецької Х. Назаркевич; наук. ред. М. Крикун. Львів: Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2005. 360 с.
10. Восстание и война 1794 года в Литовской провинции: (по документам Москвы и Минска /сост., ред. и предисл. Е. К. Анищенко. Минск: МНО, 2001. 212 с.

Pekarchuk V., Lychyk O.

INFLUENCE OF GEOPOLITICAL PROVISIONS OF THE POLISH COMMONWEALTH (SECOND HALF OF THE XVIII CENTURY)

The place and role of the geopolitical ambitions of neighboring countries on the state policy of the Polish Commonwealth, which led to its division in the second half of the 18th century is studied on the basis of a comprehensive analysis of diverse sources. The factors that led to the state sovereignty loss of an independent country, which affected the situation of ordinary people, are revealed. It has been proved that the targeted external influence from the side of the neighboring countries has played a key role in the process of distribution of the territory of the Polish Commonwealth and the withdrawal of its territories into other countries.

It is noted that the geopolitical ambitions of the neighboring states, namely the transition to a fundamentally new system of socio-political, social and economic relations in the conditions of profound changes in the geopolitical picture of the world, crisis processes and instability of the internal situation, encourage other countries to actualize the problem of ensuring their own security of society, state and personality. In this aspect, the state of the Polish Commonwealth is analyzed as the state, which by the end of the 18th century was one of the largest states in Europe.

It is found out that the reasons for the division of the Polish Commonwealth were internal - connected with the activities of the elite of the Polish people, and external ones, concerning the actions of the member-states themselves. Several groups of reasons for the Polish Commonwealth division are singled out, namely: a) the crisis of Polish statehood; b) the development of a pan-European foreign policy situation in which the most powerful and most influential states of Europe have faced; c) the aggressive, invasive policy of Russia, Austria and Prussia; d) Russian fear before the ideas spreading of the French Revolution to its territory. At the same time, instability and devastation within the country were first of all caused by the intentional external influence of neighboring countries, among which the policy of the Russian Empire is the most distinctly marked.

Key words: *the Polish Commonwealth, empire, division of Poland, interests of states, factors.*

References

1. Nikolaeva, N. B. (2014), "The Accession of Ukrainian Ethnic Lands to the Russian and Austrian Empires as a Result of the Three Divisions of Poland (1772–1795)", *Historical sciences*, No. 87, PP. 5–7.
2. Vinnychenko, O. O., "Polish Commonwealth", *Encyclopedia of History of Ukraine*, Institute of History of National Academy of Sciences of Ukraine, available at: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe>.
3. Anishchanka, Ya. (2006), *The Political History of the Division Time of Polish Commonwealth*, Hursik, Minsk, 256 P.
4. Anishchanka, Ya. (2007), *Born to Adapt. Belarusian Lands at the First Fall of the Polish Commonwealth*, Hursik, Minsk, 450 P.

5. Filatova, O. (2017), "Divisions of the Polish Commonwealth", *Scientific herald of the Lesia Ukrainka Eastern European National University*, No. 1, PP. 104–117.

6. Stehnyi, P. V. (2002), "Divisions of Poland and Catherine's the IInd Diplomacy. 1772. 1793. 1795", *International Relationship*, Moscow, 696 P.

7. Filinyuk, A. H. (2015), "Divisions of the Polish Commonwealth in the Right Bank Part of Ukraine", *Problems of the History of Central and Eastern Europe Countries*, No. 4, PP. 102–118.

8. Zoryn, A. (2004), "Feeding the Two-headed Eagle... Literature and State Ideology in Russia in the Last Third of the XVIIIth and the First Third of the XIXth century", *UFO*, Moscow, 416 P.

9. Kappeler, A. (2005), *Russia as a Polyethnic Empire: the Emergence. History. Decay*, translated by Nazarkevych, H., in Kricun, M. (Ed.), Publishing House of Ukrainian Catholic University, Lviv, 360 P.

10. Anishchenko, E. K. (2001), "The Uprising and the War of 1794 in the Lithuanian Province: (according to the documents of Moscow and Minsk)", *MNO*, Minsk, 212 P.